

Ақмарал Ибраева,

М. Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан университетінің ғылым және инновациялар жөніндегі проректоры, тарих ғылымдарының докторы, профессор.

Қайраткер жолы

Әліби Жангелдин Қостанай облысының Торғай уезі Қайдайыл мекенінде туған. Ол бала кезінен алғыр, білімге құштар, батыл да табанды болып өсті. Оның арманы оқу оқып, мұғалім болу, дүниені шарлап көру еді. Осы арманға ұмтылған бала көңілдің құлышының оны туған ауылынан бірте-бірте алыстата берді Сөйтіп, мұлдем жаңа өмірге қадам басты. Әкесі орта жүздің қыпшақ руынан, кедей табынан еді. Отбасында сегіз бала болды: үш ұл, қалғандары қыздар. Жоқшылықта өмір сүрген Әліби ерте жастан білімге ұмтылғанымен, оның тұрған жерінде мектеп болмады. Қолөнер мектебінің муғалімі Әлі-бидің есте сақтау қабілетінің зор екеніне сүйсінді және ол өте алғыр еді. Алайда, әкесі баласының білім алуына үзілді-кесілді қарсылық білдірді. Бірақ Әліби көнбістік танытып, ауылда қала алмады. Осылайша, ол көрші ауылдан Торғайға қарай бет алған керуенге жа-сырын ілесіп, кетіп қалды. Торғайда Ахмет Балғамбаев деген бұрын өз ауылында кездесіп, танысқан ұстазды көзіктірді. Ол орыс тілінде білім беретін қолөнер мектебінің менгерушісі екен. Болашақ саяхатшының білім алуына міне, осылайша жол ашылды. Ол айналасын танып-білуге өте құштар еді, осындай құмарлық оны ерте жастан-ақ дін жолына алып келді. Мектепте сауатын ашты, ағаштан түйін түюді, ұсталықты үй-ренді. Бірақ ол бұл жерде бір жыл ғана оқыды, өйткені, әкесі іздел келіп ауылына алып кетеді. Бірақ Әліби онда ұзақ уақыт қала алмады. Бір жарым жылдан кейін үйінен кетіп, халық училищесінің инспекторы Александр Алекторовтың көмегімен Қостанайдағы екі кластық орыс-қырғыз мектебіне түседі.

Әліби Тоғжанұлы екі жылдан кейін оқуына әкесі бөгет жасамауы үшін Орынбордағы жартылай жабық оқу орны-діндарлық мектепке көшеді. Онда ескі діни мектеп тәртібі орнаған екен. Ол жерде орыс баласы Петровпен достасты. Жарты жыл өткенде әкесі келіп, тағы да ауылға алып кетпек болады. Ол әкесіне қарсылық танытып, окуын әрі қарай жалғастыра береді. 1903 жылы Орынбордағы діни училищені та- мамдағаннан кейін Қазандағы мұғалімдер семинариясында екі жыл оқыды. Әліби Жангелдинге тарих пәнінің муғалімі Николай Ашмариннің шарапаты мол тиді. Ол өте білімді, озық көзқарасты адам еді. Бірнеше тілге жетік болатын, әсіресе, арабшаны жақсы менгергенді. Мұғалім оған Шығыс тари-хы және патша үкіметінің шеткери улт аймақтарын отарлау тарихы жайлы жиі әнгімелейтін. Бул естіп- білгендері оның көзқарасының қалыптасуына ықпал өтті. Кейін, 1905 жылы 17 қазанда Манифест туралы мәлім болып, муғалімімен бірге ереуілге шығады. Осы жерде тұтқындалып, бір апта тергеуде болады. Сөйтіп, 1905 жылғы революцияға қатысты деген айыппен окудан шығарылады. Сол жылы Мәскеудегі дін академиясының тарих факультетіне түсіп, 1906 жылы мұнда да ‘сенімсіз студент’ рөтінде окудан қыллады. Оку жылы аяқталғаннан кейін араға 12 жыл салып үйіне оралады. Келгеннен кейін бір айдан кейін шешесі өмірден озады.

1909-1912 жылдары шетел халықтарының тұрмыс-салтымен танысады (кейбір деректерде діни уағыздарды насиҳаттауды) мақсат еткен Әліби Жангелдин Еуропа, Африка, Таяу Шығыс, Азия елдерін жаяу аралаған. Арабия тубегі, Месопотамия, Иран, Үндістан, Цейлон, Малай аралдары, Сиам корольдігі. Анжама, Оңтүстік Қытайда болып, Формоза аралы арқылы оның 1912 жылы Жапонияға барғанын растайтын тарихи деректер өте көп. Сөйтіп, бес жылда 12 мың шақырымды жаяу жүріп өтеді. 1913 жылы Жапонияда аз ғана уақыт аялдаپ, Сібір арқылы Ресейге оралды. Шетелден оралысымен, туған өлкесі Торғайға қайтып келеді. Алыс сапардан оралған ол ел аралап, қарапайым жүртшылыққа

киноаппаратпен шетел халықтарының өмірі мен тұрмысына байланысты фильмдер көрсетіп, көпшіліктің саяси сауатын көтеруге ықпал етті.

Әліби Жангелдин 1913-1915 жылдары Пулков обсерваториясы Қырым бөлімінің метеорология саласында бақылаушы-техник болып жұмыс істейді. Буған қоса Қырым патшаларының арасында төңкеріс жасау жөнінде үгіт-насихат жұмыстарын жүргізді. Осы кезде Амангелді Имановпен танысып, кейін онымен ұзақ жылдар бойы хат алдысып тұрады. 1915 жылы ол Петроградтағы большевиктер партиясының қатарына қабылданды. Ресей патшасының 1916 жылғы маусымдағы жарлығына қарсы Торғай қазақтарының көтерілісін қолдап, бұл қаланы қоршауға қатысты. Оған Амангелді Имановпен және Кейкі батырмен бірге жетекшілік жасады.

1917 жылғы Ресейдегі Ақпан төңкерісінен кейін 7 наурызда Петроград жұмысшы және солдат депутаттары кеңесінен Торғай облысында ескі үкіметтің жазалау отрядтары осы уақытқа дейін өзінің зорлық-зомбылығын және қырып-жою сияқты сұрқия әрекеттерін әлі де жүргізіп отырғанын баяндап, бұл жүгендіздікті тыюды талап етті. Наурыз айының аяғында Әліби Жангелдин Уақытша үкіметтің Торғай облысы бойынша комиссары Элихан Бекейхановтың бұйрығымен бір ай мерзімге абақтыға қамалады. Мамыр айының аяғында Петроград кеңесінің талап етуімен тұрмаден босатылады. Ал осы жылдың маусым-қараша айларында Петроград кеңесінің Торғай облысындағы нұсқаушысы және үйимдастырушысы болып тағайындалады. Сөйтіп, әрі қарай да революциялық қызметпен айналысады.

Қырым азаматтық басқару төрағасының жанындағы РСДЖП (б) ОК-ның нұсқаушысы және үгітшісі, 1917-18 жылдары Торғай облысының төтенше әскери комиссары қызметтерін атқарады. 1918 жылы Торғай облысы аткомының төрағасы, Әскери комиссары болады, Орынбор қаласын атаман Дутовтың әскерилерінен азат етуге қарсы әскери құмылдарды жүргізді.

Әліби Жангелдиннің ұсынысымен Торғай облысында атқару комитетінің ұлт істері жөніндегі комиссариаты құрылды және Ұлттар халық комиссариаты жанынан тұнғыш ұлттық бөлім үйимдастырылды. РКФСР Халық комиссарлар кеңесі Қазақстанда ақ гвардияшыларға түпкілікті соққы беріп, Кеңес өкіметін қалпына келтіру мақсатымен қару-жарақ, азық-түлік, әскери көмекберу туралы шешім қабылдады. Осыған байланысты Әліби Жангелдин Даалалық өлкенің төтенше комиссары болып тағайындалды да, алғашқы Ұлттық әскери отряд тарқырып, ақгвардияшыларға қарсы құресті.

Ресейдің орталық аудандарында арнаулы қарулы отрядтар жасақтап, бірнеше қалада Кеңес өкіметін қалпына келтірді. Ол 918 жылы тамыз-қазан айларында Ақтөбе майданының әскерлеріне қару-жарақ, дәрі-дәрмек, азық-түлік жеткізген арнаулы отрядты басқарады. 1920 жылғы қазанда әткен Қазақ АКСР Кеңестерінің қурылтай съезінде алғаш құрылған үкімет мүшесі болып сайланды. Қазақ АКСР Орталық атқару комитеті президиумы төрағасының орынбасары және Қазақстан Қамсыздандыру халық комиссары болды. Съезден кейін Қазақ Орталық атқару комитеті Әліби Жангелдин ді Шығыс халықтарының насихат және іс-қимыл кеңесіндегі қазақ халқының өкілі етіп тағайындалды. 1922 жылғы 20 мамырда Орынбордан шығып, 9 тамызға дейін Жаманқала, Торғай, Атбасар, Ақмола, Павлодар, Семей бағытында үшмың шақырымдай жол жүріп әткен Әліби Жангелдин басқарған қызыл керуен Азамат соғысынан зардап шеккен халықтың тұрмыс-тіршілігін қалпына келтіруге, ауылдарда мәдени орындар ашуға, мектеп, аурухана жұмыстарын жандандыруға көмектесті. 1920 жылдан РКП(б) Қырғыз (қазақ) облысы комитетінің және Қазақ АКСР Орталық атқару комитетінің мүшесі, 1926-28 жылдары Мүгедектер кооперациясы Өлкелік одағы үйимдастыру бюросының төрағасы, Қазатком төралқасының мүшесі, КСРО Сыртқы істер халық комиссариатының Алматыдағы агенті, Қазатком төрағасының орынбасары, "Қосшы" Өлкеком одағының төрағасы, БКП(б) Қазелеком жанындағы Партия тарихы институтының менгерушісі, 1930-33 жылдары "Автожол" ерікті қоғамның өлкелік кеңесінің үйимдастыру бюросының төрағасы, Қазақ АКСР төрағасының орынбасары, Қазақ КСРАК-тың төрағасының

уақытша., Қазақ КСРХКК-ның жанындағы қорықтармен ескерткіштерді қорғау істері ойынша басқарма бастығы, Қазақ КСР Жоғары Кеңес төралқасының марапат алғандарды тіркеу бөлімінің мемлекеттік мәнгерушісі, Қазақ КСР Жоғары Кеңес төралқасы төрағасының орынбасары секілді жауапты қызметтерді атқарған.

Далалық өлкенің төтенше жағдайлар комиссары Әліби Жангелдин өте батыл, қайратты азамат болғаны оның өмір жолынан анық байқалады. Сонымен қатар оның әлемді арлаған алғашқы қазақ ретінде есімі тарихта қалды. Қазақ халқының ардақты перзенті елінің тәуелсіздігі, еркіндігі үшін құресті. Алаш қайраткерінің есімі Қостанай облысының бір ауданына, Нұр-Сұлтан және Қарағанды қалаларындағы көшелерге, елді мекенмен мектептерге берілгенін де айттып өткен жөн. Оның еңбегімен ерлігі бірнеше көркем шығармаға арқау болды. Олжайлы кинофильм де түсірілді. Алматы, Ақтөбе, Торғай қалаларында белгілі тұлғаға ескерткіш орнатылған.

// Солтүстік Қазақстан.- 2019.- 26 қараша.

